

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

Тема 1. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Радянсько-німецький пакт про ненапад і Україна

Друга половина 1930-х рр. була відзначена загостренням міжнародних відносин і наростанням загрози нової війни. Як і напередодні Першої світової війни, навколо України існував тугий вузол нерозв'язаних суперечностей. Це відчували у світі. «Україна: найбільша проблема Європи», – так назвав свою доповідь, виголошену 1 лютого 1939 р., відомий британський вчений і громадський діяч Ланселот Лавтон. Розв'язання цієї проблеми політик вбачав в об'єднанні українських земель, розділених між чотирма державами (СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією), і створенні такого європейського порядку, коли «малі нації могли жити як незалежні побіч старих і сильних націй».

Але наприкінці 1930-х рр. події розвивалися у протилежному напрямі. У березні 1938 р. нацистська Німеччина захопила Австрію, а через рік – розчленувала Чехословаччину. Карпатська Україна опинилася в руках Угорщини. Навесні 1939 р. Німеччина анулювала німецько-польський пакт про мирне розв'язання всіх спірних питань. Це відкрило шлях до війни з Польщею.

Наростаюча агресивність Німеччини викликала тривогу в Європі. У березні 1939 р. правлячі кола Англії і Франції почали переговори з СРСР з метою укладення договору про взаємодопомогу. Але англо-франко-радянські переговори не дали позитивних наслідків. Відтак ніякого спільного рішення про стримування нацистської агресії не ухвалили.

Українська РСР в передвоєнних міжнародних переговорах не брала участі: вона не вела самостійної зовнішньої політики, а її доля залежала від волі сталінського керівництва СРСР. Жодного впливу не мала вона й на зміну зовнішньополітичного курсу радянського керівництва, коли СРСР несподівано пішов на зближення з Німеччиною.

23 серпня 1939 р. був укладений радянсько-німецький пакт про ненапад, розрахований на десять років («Пакт Молотова – Ріббентропа» – за прізвищами керівників зовнішньополітичних відомств СРСР і Німеччини). Цей пакт напряму стосувався майбутнього України й інших країн Східної Європи. Додатково до цього договору було підписано *таємний протокол*, яким «розмежовувалися сфери інтересів» сторін. Це «розмежування» разом із підписаним 28 вересня 1939 р. «Договором про дружбу та державний кордон» означало згоду уряду Німеччини на приєднання до Радянського Союзу польської частини Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії і Естонії. Зі свого боку, Німеччина дістала повну свободу дій в Європі, забезпечила собі постачання з Радянського Союзу воєнностратегічних матеріалів (у тому числі дефіцитних в Німеччині) і продовольства. Таємна угода між Німеччиною і Радянським Союзом розкрила імперіалістичну суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин.

Радянсько-німецький договір розв'язав А. Гітлеру руки для агресії в Європі. **1 вересня 1939 р.** нацистські війська вторглися в межі Польщі. Почалася німецько-польська війна. У свою чергу Англія і Франція, пов'язані з Польщею союзними договорами, оголосили Німеччині війну. Ці події поклали початок *Другій світовій війні*.

Вступ СРСР у війну і окупація Західної України Радянським Союзом

Польське командування не зуміло організувати ефективної відсічі агресорам. Англія і Франція також не поспішали допомагати своєму польському союзнику. Незважаючи на впертий опір деяких частин польської армії, у складі якої були тисячі етнічних українців, фронт швидко відкочувався на Схід. Певні надії в умовах назріваючої катастрофи поклалися на західноукраїнські й західнобілоруські землі. Спираючись на їхні матеріальні й людські ресурси, польський уряд сподівався продовжити боротьбу з агресором.

Але *17 вересня* ці надії розвіялися: за погодженням із німецьким керівництвом польсько-радянський кордон перейшла Червона армія. Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з нею поділ світу. У Галичині та на Волині наступали війська

Українського фронту (війська Київського Особливого військового округу) під командуванням С. Тимошенка, у Західній Білорусії – війська Білоруського фронту (війська Білоруського Особливого військового округу) під командуванням М. Ковальова. Перевага радянських частин була величезною. Через добу, вночі 18 вересня, польський уряд і головне командування Війська Польського переїхали до Румунії, наказавши фронтовим командирам, не «вступаючи з більшовиками в бій», відходити до румунського кордону. 22 вересня радянські частини увійшли у Львів. Лише за дванадцять днів радянські війська зайняли Західну Україну, вийшли на Західний Буг і Сян, де відповідно до таємної радянсько-німецької угоди і зупинилися. Таким чином, населена переважно українцями територія Лемківщини, Холмщини і Підляшшя залишилася під контролем нацистської Німеччини. Тут було встановлено окупаційну адміністрацію, яка почала кривавими методами утверджувати «новий порядок».

У Бресті і деяких інших містах провели спільні радянсько-німецькі паради «переможців».

У радянський полон потрапило багато полонених польських військовослужбовців. Серед них були українці, які служили в польській армії з 1 вересня 1939 р. Доля багатьох із полонених поляків склалася трагічно. У квітні– травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше – під Харковом та в інших місцях було розстріляно понад 15 тисяч польських офіцерів – від молодших командирів до генералів.

Західноукраїнське населення з надією на краще зустрічало Червону армію. Цьому сприяла радянська офіційна пропаганда, яка пояснювала перехід польсько-радянського кордону прагненням запобігти окупації краю нацистами і як «возз'єднання українського народу в братській сім'ї народів СРСР». До того ж поляки, відступаючи під тиском німецьких і радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні.

В умовах коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР і Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект.

Значну роль у формуванні образу радянського солдата як визволителя відіграло й тривале польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях. Частиною жителів Західної України радянська окупація була сприйнята як «золотий вересень». Що ж до польського населення Галичини та Волині, то воно вороже зустріло прихід Червоної армії, розцінивши його як «удар у спину». Воно було переконане, що на той час можливості боротьби польської держави з нацистами ще не були вичерпані.

Для узаконення радянського режиму у Львові 22 жовтня під пильним контролем нової влади було проведено вибори до Народних зборів. Хоча формально вибори відбувалися на засадах загального прямого виборчого права, але провадилися за офіційним безальтернативним списком кандидатів. Наприкінці жовтня Народні збори ухвалили Декларацію про возз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі СРСР. У листопаді відбулися сесії Верховної Ради СРСР і Української РСР, які ухвалили закони про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Згідно з таємним протоколом до додатку до пакту Молотова–Ріббентропа, до СРСР передбачалося приєднати Північну Буковину і Бессарабію. У червні 1940 р. уряд СРСР зажадав від Румунії вивести війська з Бессарабії, а також з тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Не маючи підтримки від Німеччини, уряд Румунії віддав своїм частинам наказ залишити вказані в ультиматумі території. Там була встановлена радянська влада. Північна Буковина, Хотинщина та Південна Бессарабія увійшли до складу УРСР.

Початок радянізації Західної України

Включивши західноукраїнські землі до складу СРСР, сталінське керівництво розгорнуло політику їх радянізації, тобто, запровадження тут комуністичних порядків. У Західній Україні в 1939–1941 рр. повторювалося те, чого Наддніпрянщина зазнала в перші роки більшовицького режиму. Була ліквідована стара система управління і впроваджувалася нова, радянська.

Поляків-чиновників заступили новоприбулі службовці. Це були відряджені з Наддніпрянської України й Росії працівники партійного, державного чи господарського апарату, здебільшого малоосвічені, малокваліфіковані виконавці, які часто-густо не знали української мови, звичаїв місцевого населення. До участі в керівних органах допускалися й поодинокі члени розпущеної згідно з рішенням радянського керівництва ще в 1930-ті рр. компартії Західної України.

Деякі заходи нової влади дістали у краї схвалення. Національна інтелігенція вітала розширення мережі українських шкіл, українізацію вищої освіти. Львівський університет ім. Яна Казимира було перейменовано на ім. Івана Франка. Львівський оперний театр був українізований і перейменований на Театр опери і балету ім. Івана Франка. Відкривалися нові українські газети.

Вводилося безплатне медичне обслуговування. Це особливо імпонувало сільському населенню, яке здебільшого взагалі не знало, що таке стаціонарна медична допомога. Симпатії до нової влади збереглися навіть попри її наміри здійснити докорінну ломку старих, заснованих на приватній власності й ринкових відносинах економічних структур. Річ у тому, що спершу перетворення в економіці мало торкатися інтересів українського населення, бо промисловість, торгівля і велике землеволодіння перебували в основному в руках поляків чи євреїв. Однак після націоналізації близько 2 тис. промислових підприємств, переважна кількість яких були середніми і дрібними, різко знизилась їхня ефективність, що негативно позначилося на становищі більшості населення. Подібні процеси відбувалися і на селі. Поміщиків і заможних селян позбавляли землі, реманенту, худоби. Попервах було оголошено, що все це перейде найбіднішим селянам – переважно українцям, проте з часом у краї розгорнулася примусова колективізація, яка позбавляла селян не лише наділеного радянською владою, а й нажитого батьками та дідами.

Нова влада принесла в Західну Україну жорстокий політичний терор. Органами НКВС були розгромлені всі політичні партії та громадські об'єднання, у тому числі особливо шановані населенням «Просвіти». Їхніх керівників та значну кількість членів оголосили «ворогами народу» й ув'язнили. Арештовували власників фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативних об'єднань, чиновників, священників, відставних офіцерів, крупних, а часто й середніх землевласників й усіх тих, кого режим вважав

«куркулями». Серед заарештованих було багато студентів, учнів-старшокласників, учителів, представників інших категорій місцевої інтелігенції. Без пред'явлення звинувачень, без слідства й суду їх тримали у переповнених в'язницях, а потім вагонами для худоби разом із членами сімей переправляли до східних районів СРСР.

Інколи розправам надавали видимість законності. Робилося це переважно для того, щоб залякати населення, зламати його опір. Наприклад, у січні 1941 р. у Львові НКВС організував гучний процес над 59 членами ОУН («Процес 59»). Підсудними на цьому процесі були в основному студенти та учні, наймолодша серед яких – 15-літня дівчина. Лише один із підсудних не витримав тортур і дав свідчення проти товаришів. Після триденного процесу 42 особи, у тому числі 11 дівчат, були засуджені до смертної кари, інші – до десятилітнього ув'язнення.

Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні в 1939–1941 рр. депортували 800 тис. осіб – до 10 % населення краю. Найчастіше жертвами розправ ставали поляки, але подібна доля спіткала й сотні тисяч українців.

От тоді вислів *«золотий вересень»* став набувати трагічного відтінку.

«Цей вересень, – писав історик Юрій Шаповал, – був коричнево-червоного кольору, а СРСР був відверто на нацистському боці».

Разом з тим об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало велике позитивне значення. Політична географія України змінилася: якщо до 1939 р. українські землі були у складі чотирьох держав – Радянського Союзу, Польщі, Румунії, Чехословаччини, то в 1939–1940 рр. більшість їх була об'єднана з Українською РСР і опинилася у складі СРСР. Вперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави. З західноукраїнських земель лише Закарпаття, яке після розпаду Чехословаччини було захоплене Угорщиною, залишилось поза межами Радянського Союзу. Державні кордони, які багато століть розділяли українські землі, ізолювали одну частину України від іншої, зникли. Як наслідок, створювалися сприятливіші умови для розширення контактів між українцями Сходу і Заходу, обміну господарським і

культурним досвідом між ними. Попри все, інтенсифікувався процес націотворення і, у кінцевому рахунку, формувалися умови для створення власної незалежної держави.

Але слід пам'ятати, що з'явився радянський кордон, який ізолював Україну від Європи. Можливості виїзду в інші країни (на заробітки, до родичів, у трудову чи політичну еміграцію) зникли. Переміщення людей, як правило, контрольоване владою, відбувалося лише в межах СРСР. Тоталітарний режим тримав під своїм контролем кожен крок людини.

Розкол Організації Українських Націоналістів

Радянсько-німецький пакт про ненапад і окупація Радянським Союзом Західної України поставили перед українськими політичними партіями питання про свою політику в нових умовах, зокрема, з ким доведеться боротися і на чю допомогу можна сподіватися. Єдності з цього питання не було. Найвпливовіша політична структура того часу – Організація українських націоналістів – певні надії поклала на Німеччину. На чолі її стояв *Андрій Мельник*, котрий заступив місце керівника ОУН Євгена Коновальця, вбитого 1938 р. агентом Москви в Голландії. Оунівці виходили з того, що більшовизм є спільним ворогом для ОУН, так і для очолюваних Гітлером націонал-соціалістів, а значить проти нього вони можуть діяти спільно.

Більшість членів ОУН була невдоволена курсом А. Мельника на зближення з нацистами. Цю частину очолив з 1933 р. голова проводу ОУН на західноукраїнських землях С. Бандера. У вересні 1939 р. після вторгнення Німеччини в Польщу він вийшов з польської тюрми, куди був ув'язнений ще в 1935 р. С. Бандера не відкидав можливості співпраці з німцями, але виступав за створення власної армії і розгортання активної боротьби за незалежність України, спираючись переважно на сили і можливості українського народу.

Таким чином, Організація Українських Націоналістів напередодні радянсько-німецької війни розкололася на дві фракції: прибічників С. Бандери – *ОУН (б) (бандерівців)*, і прибічників А. Мельника – *ОУН (м) (мельниківців)*. ОУН (б) інколи називали ОУН (революційна), або скорочено – ОУН(р.) Між фракціями склалися напружені стосунки, які нерідко виливалися в жорстоку міжусобну війну.

Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, разом з тим погоджувалося на співпрацю з ОУН, сподіваючись використати її в боротьбі з Червоною армією. Зокрема, воно погодилося на комплектування з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд»

Легіону українських націоналістів, особовий склад якого планувалося використати при проведенні диверсійних операцій на радянських територіях. Зі свого боку, ОУН (б), пам'ятаючи історію Українських січових стрільців, у цих військових частинах вбачала ядро майбутньої української армії.